

DEDE KORKUT KİTABI VE MANGHOL-UN NİUÇA TOBÇA'AN
[İki metnin benzerlikleri üzerine bir inceleme]

F. Gülay MİRZAOĞLU-SIVACI*

Özet: *Bu makalede, Türk ve Moğol kavimlerinin abidevi eserleri “Dede Korkut Kitabı” ve “Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi)” arasındaki dikkat çekici bazı benzerlikler ele alınmakta ve böylece Türk ve Moğol kültürü arasındaki ortak özellikler ortaya konulmaktadır. Söz konusu iki eserde, olayların hikâye edilişi, kahramanlar, anlatım stili, olayların tasviri, tarihi olayların bir kahramanın hayat hikâyesi bağlamında anlatılması, kahramanın ve ona eşlik edenlerin benzer sahnelerde benzer biçimlerde ve benzer kalıplar içinde konuşturulması metinlerin müşterek özellikleridir. Sözü edilen iki eserde, metinler, kurgusal ve yapısal açıdan benzerlikler yanında, hikâyelerin icracıları, dinleyici çevreleri ve ortaya çıkış bağlamları açısından da dikkat çekici benzerlikler taşırlar. Oğuzların bilge kişisi Korkut Ata, hanlarhanı meclisinde Oğuz kahramanlarının hayat hikâyelerini hanlar, alperenler dinlesin diye anlatır. Aynı şekilde, Manghol-un NiuçaTobça'an, kurultay sırasında Kağan'ın çevresinde toplanmış hanlar, beyler dinlesin diye anlatılır. Hikâyelerin benzer şartlar altında yaratılması/anlatılması, aynı zamanda onların her iki toplumda da benzer toplumsal işlevleri yerine getirdiklerini gösterir ki, bu işlevlerden başlıcası, sonraki kuşaklara (sözel) tarih bilincini kazandırmaktır. Sonuç olarak, iki eserde yer alan metinlerin bir çok yönden önemli benzerlikler göstermesi olgusu, Avrasya üzerinde yaşayan Türk ve Moğol kavimlerinin tarih boyunca müşterek bir medeniyeti ve edebi yaratıcılık ortamını paylaşmalarından kaynaklanır.*

Anahtar sözcükler: *Dede Korkut, Dede Korkut Kitabı, Manghol-un Niuça Tobça'an, Moğolların Gizli Tarihi, Türk-Moğol, sözlü edebiyat, sözlü tarih, Avrasya.*

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

The Book of Dede Korkut and Manghol-un Niuça Tobça'an
(A study on the similarities of the two texts)

Abstract: *In this article, some of the striking resemblances between the two monumental works of Turks and Mongols, The Book of Dede Korkut and Manghol-un Niuça Tobça'an (The Secret History of the Mongols) are examined and the common properties in Turkish and Mongolian cultures are explained. In both of the works mentioned, the narration of events, the heroes, the narration styles, the depiction of the events, the narration of historical events within the context of the hero's life story, and the way the hero and the accompanying characters speak are the peculiarities of the texts. In both of the works examined, the texts display similarities also in the ways the characters act. Korkut Ata, Oghuz's wise man, in the assembly of the khan of khans tells the life stories of Oghuz heroes so that everyone over there can learn, can be enlightened, and can get information. Similarly, Manghol-un Niuça Tobça'an (The Secret History of the Mongols) is told to the khans, an the gentlemen so that they listen and learn during the general assembly. This fact shows that these stories, created and told in similar circumstances, have similar functions. The main function is to help the subsequent generation acquire historical consciousness. As a result, that the two texts have considerable similarities arise from the fact that Turks and Mongols, who lived in Eurasia, shared similar civilizations and a milieu of literary creativity.*

Key words: *Dedem Qorkud, The Book of Dede Korkut, Manghol-un Niuça Tobça'an, The Secret History of the Mongols, Turkish-Mongolian, oral literature, oral history, Eurasia.*

Avrasya Türk ve Moğol kavimlerinin imparatorluklar beşiği kadim yurtlarıdır¹. Efsâneler, bu iki kavmin çocuklarını, aynı atadan inen amca çocukları olarak bize tanıtır². Filolojik açıdan birbirine yakın diller kullanırlar³. Avrasya kültür ve

¹ Bu konuda, pek çok eser yazılmıştır. Bunlar arasında bir kaç tanesi burada verilebilir: Togan 1946; Barthold 1989; Gumilev 2002; Chaliand 2001.

² Türk ve Moğol kavimlerinin akrabalığını anlatan metinleri türeme efsâneleri oluşturur. *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime* adlı eserlerde, Türk ve Moğollar aynı soydan inmiş kavimler olarak gösterilir. Bunlar hakkında yapılmış bir kaç önemli yayına burada işaret etmeliyim: Ebu'l Gâzi Bahadır Han, *Şecere-i Türk: Histoire des Mongols et des Tatares*, (ed., trans., P. I. Desmaisons) St. Petersburg, 1871, t. I, 1874, t. II (reprint, Amsterdam, 1970); *Şecere-i Türk* (Bugünkü Türkçeye çeviren: Rıza Nur). İstanbul, 1925; Zeki Velidi Togan, *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul, 1972.

³ Türk ve Moğol dilleri Altay dil ailesi içinde birbirine yakın akrabalık gösteren en iyi iki dil görülür. Altay Dilleri teorisi üzerinde en önemli isim N. Poppe'dir; fakat, farklı görüşler de vardır. Bu konuda bk. Poppe 1965; Miller 1996; G. Doerfer 1985.

medeniyetinin ortaya çıkmasında her iki büyük ulusun payları ve benzersizlikleri tartışılmaz.

Ebulgazi Bahadır Han'ın arkada bırakmış olduğu “Şecere - i Terâkime “ ve “Şecere- i Türk” adlı eserlerde Türk ve Moğol kavimlerinin aynı soydan indiğine dair önemli efsânevi kayıtlar vardır⁴. Bunlara eklenebilecek farklı dillerde yazılmış daha bir çok kaynak eser de belirtilebilir⁵. Fakat bu yazının amacı, bunlar üzerinde durmak değildir. Bu yazının amacı, Avrasya üzerinde büyük imparatorluklar kurmuş ve ortak bir medeniyet dünyası yaratmış Türk ve Moğol kavimlerinin edebî yaratıcılığında vücut bulmuş iki abidevi eserde göze çarpan kimi benzerlikler üzerine dikkati çekmeye çalışmak olacaktır.

Türk ve Moğol kavimlerinin en değerli eserlerinden kabul edilen her iki abide, aynı zamanda bize, onların eski tarihleri hakkında paha biçilmez değerli bilgiler de verir. Bunlardan biri “Dede Korkut Kitabı” ve diğeri “Manghol - un Niuça Tobça'an” (Moğolların Gizli Tarihi) adlarını taşımaktadır⁶.

Her iki eser, ait oldukları kavimlerin kadim tarihlerini destansı bir anlatım dili ile gelecek kuşaklara anlatırlar. Eserlerin ilki, Türk kavimlerinden Oğuzların tarihinde yer alan kadim olayları, hayatı ve bu hayatın kahramanlarının yaşadığı maceraları hikâyeye ederler. Korkut Ata anlatmaları üzerindeki çalışmalarını sürdürmekte olan Dursun Yıldırım ile yapmış olduğum görüşmede bu eser hakkında şu görüşleri ileri sürmüştür:

“Eserde anlatılan olaylar, kahramanların hayat hikâyeleri, sözel ortam yaratıcılığından yazıya aktarılmış Türk tarihinin en eski metinlerini oluştururlar. Bizim zamanımıza kadar erişen bu metinler, olgunlaşıp bitmiş biçimlerini sözel ortam yaratıcılığında tamamlamış ve süreç içinde hepsi, sözden yazıya alınmışlardır. Bir süre sonra, bu metinler, yazıdan hafızalara alınıp yeniden sözel ortam dinleyicilerine aktarılmış, anlatılmış ve onlar, tarih boyunca hep böyle bir hayat yaşamışlardır. Sözden yazıya ve yazıdan söze geçip gelen bu metinler, yapılan kötü istinsahlar ve alfabe değişiklikleri nedeniyle, bir çok tahribata ve değişime uğramıştır. Bir kısmı ise, tamamen

⁴ Ebulgazi Bahadır Han, her iki kavmin atalarını sayarken, Yafes'in oğullarını anlatır, ardından Türk'ün oğullarına geçer. Torunlarından Alınca Han'ın ikiz oğulları vardır: Tatar ve Moğol. Moğol Han'ın dört oğlu vardır: Kara Han, Kür Han, Kır Han ve Or Han. (Bk. Ebulgazi Bahadır Han 1970?: 23-27).

⁵ Bunlar arasında Reşideddin'in yazmış olduğu Cami'üt-Tevârih en önemlisidir ve farsça yazılmıştır.

⁶ İnceleme boyunca bu eserlerin şu baskıları kullanılacaktır: M. Ergin, Dede Korkut Kitabı. Ankara, 1994. Türk Dil Kurumu yayını. Bu eserden yapacağımız alıntılar veya yapacağımız göndermeler (Ergin 1994: ..) biçiminde gösterilecektir. A. Temir, Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi). Ankara, 1995. Türk Tarih Kurumu yayını. Buradan da alıntılar ve göndermeler (Temir 1995:...) biçiminde verilecektir. Ayrıca bk: F. W. Cleaves 1982.

kaybolmuştur. Fakat, metinler çeşitli kayıplara uğramış olsa bile, yine de hem edebi yaratıcılıklar ve hem de taşıdıkları bilgiler açısından eşsiz ve tek olma vasıflarını muhafaza etmektedirler”⁷.

Her iki eserin olayları anlatım tarzını görüp inceleme fırsatı bulduktan sonra, D. Yıldırım’ın bu metinler ile ilgili ileri sürdüğü görüşleri paylaştığımı ifade etmeliyim.

Dünya tarihinin tanıdığı en büyük kara imparatorluğunu aklın sınırlarını zorlayan bir zaman dilimi içinde gerçekleştiren ve aynı zamanda Türk ve Moğol kavimlerinin hayatında muhteşem bir mevki işgal eden Çingiz Kağan (Çinggis Hahan) ise, ikinci eserin baş kahramanıdır. Bu eser, ilki kadar değerli ve önemli bir Moğol kavimleri tarihidir. “Manghol-un Niuça Tobça’an” (Moğolların Gizli Tarihi) adlı eser, efsânevi son Avrasya bozkır kağanının atalarını, kendi biyografik hayatını ve kendinden sonra gelen oğullarının mücadelesi tarihini, yaşadıkları olayları destansı bir dil ile anlatır, hikâye eder. Dünya tarihçiliği ve edebî yaratıcılığı ile uğraşan ve farklı disiplinlerden pek çok bilim insanı her iki eser ile ayrı ayrı uğraşmışlar ve pek çok değerli eser ve makale yayınlamışlardır. Sadece bunların adlarını sıralamak bile, yeni kitaplar oluşturacak hacimdedir⁸.

Her iki metin hakkında yapılan tetkiklerde tarih ve filoloji bakımından olduğu kadar, bu eserlerin yansıttığı geçmiş medenî hayat üzerinde de durulmuştur. Ben bu eserlerden “Manghol-un Niuça Tobça’an” adlı eserinin Türk dilinde yayınlanmış Ahmet Temir neşrini okuduğum zaman, bu metin ile Dede Korkut Kitabı olaylarının ve kahramanlarının hikâye edilişi ve anlatım dilinde yer alan unsurlar arasındaki benzerlikler dikkatimi çekti. ‘Dede Korkut Kitabı’ metinlerinde olduğu gibi, bu eserin dili de zengin mecazlar, teşbihler, mübalağalar, renkli sıfatlar ile süslenmiş bir anlatım yeteneğine sahiptir.

⁷ Dursun Yıldırım’ın Korkut Ata anlatmaları ve sözel tarih üzerine konuyla ilgili yayınladığı makaleler: “Qam Böri oğlu Bamis Börik [= Qam Böre oğlu Bamis Börek] Boyunda Sorunlar ve Çözömler”, *Türkbilig*, 2001/2: 129-167; “Kitâb-ı Dedem Qorqud Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?”, *Türkbilig*, 2002/3: 130-171; “Tarih Yazımı ve Sözlü Ortam Kaynakları”, *Türk Bitiği*, Ankara, 1998: 87-101.

⁸ Bunlar için özel olarak hazırlanmış çeşitli bibliyografyalara, ansiklopedilere başvurulabilir. Ayrıca şu eserlere bakılabilir: N. Chadwick and V. Zhirmunsky 1969; Korkut Ata. *Entsiklopedičeskii Sbornik na Kazakhskom i Russkom iazikakh*. (Bas redaktor: E. Nisanbaev). Almatı, 1999; G.M.H. Shoolbraid, *The Oral Epic of Siberia and Central Asia*. Bloomington, 1975. Indiana University Publications; Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara, 2003. Akçağ yayımları; *Kitabi-Dede Qorqud Ensiklopediyası*. Bakı, 2000. Yeni Neşrleri Evi. II Cilt; W. Heissig, *Volk sucht seine Geschichte*. Munchen, 1978. B. Rintchen, *Folklore Mongol*. Wiesbaden, 1960-1972, 5 cilt. Otto Harrassowitz; N. Poppe, *The Mongolian Monuments*. (ed. Jhon R. Krueger). Wiesbaden, 1957, Otto Harrassowitz.

Her iki eserde, anlatım sırasında yer alan olayların tasviri ve sunum biçimleri, durumların hikâye edilmesi, tarihi maceranın bir kahramanın hayat hikâyesi gibi anlatılması, kahramanın ve maceraya onun ile birlikte karışanların benzer durum ve sahnelerde benzer biçimlerde ve benzer kalıplar içinde konuşturulması benim için çok şaşırtıcıydı. İkinci eserin 1240 yılında Moğol Kurultay için yazılıp orada okunduğu bilinmese, ilki ile tam eşdaş metinler durumuna girmiş olabilirlerdi. Fakat, bu durum, onların taşıdığı özellikler açısından bakıldığında, sadece bir ayrıntıdan ibarettir.

İki abidevi yazma eser, bize, Avrasya üzerinde muhteşem imparatorluklar kurmuş Türk ve Moğol kavimlerinin inşa ettiği müşterek medeniyetin içinde yaşayan insanların müşterek dünyasını yansıtıyor, diye düşünüyorum. Dolayısıyla, dikkatimi çeken, sadece metinlerin edebî yaratıcılık açısından gösterdiği benzerlikler değil, aynı zamanda eserlerin bize yansıtmış olduğu hayat maceralarının bu çarpıcı yönüdür.

Dikkatimi çeken benzerlikleri ve ortak yönleri, burada, hem edebî yaratıcılık ve hem de metinlerin yapısı bakımından ele almaya çalışacağım. Metinlerde yer alan müşterek motifler de, gösterilmeye çalışılacaktır. Tabii, burada, bu yazının sınırları içinde verilecek örnekler de, şüphesiz sınırlı olacaktır. Belki bu konuda daha kapsamlı bir mukayeseli çalışma yapılması icap ediyor. Bu muhteşem abidevi eserler için böyle bir çalışmayı gerçekleştirmek, her türlü zahmete değer, diye düşünüyorum.

Avrasya üzerinde yaşayan Türk ve Moğol kavimlerinin tarih boyunca müşterek bir medeniyeti ve edebî yaratıcılık ortamını paylaştıklarını biliyoruz. Her iki eser, sözel ortam yaratıcılığında, kadim zamanlardan itibaren günlük konuşma dilinden farklı bir biçimde oluşan bir sözel edebî yaratıcılık dili ile anlatılmıştır. Bu dilin söz dağarcığı ve olayları hikâye etme tarzı günlük konuşma dilinden tamamen farklı görünmektedir. Bu anlatım dili ve olayları hikâye etme tarzı, Avrasya Türk ve Moğol kavimleri dünyasında, tarihî kahramanların hayat maceralarının anlatımında da göze çarpar. Yakın zamanlara kadar bu metinleri sözel ortamlarda dinleyicilere aktarma süreci devam etmiştir⁹.

Yakın zamanlara kadar bütün canlılığıyla Avrasya Türk ve Moğol kavimleri hayatında yer alan sözel ortam yaratıcılığı ve anlatıcılığı içinde, olayları veya kahramanların maceralarını söz ve ezgi eşliğinde düzenleyip hikâye edenler, üç ayrı anlatım dili kullanmışlardır. Bunların ilkinde, sözel metinler tamamen manzum tarzda inşa edilip anlatılır. İkincisinde ise, sözel metin mensur (kara söz) anlatım dili ile dinleyiciye sunulur. Üçüncü tarz anlatım dilinde, ilk iki anlatım dili, anlatım

⁹ Avrasya Türk ve Moğol kavimlerinin destan sanatına, destan anlatımına dair, Nora K. Chadwick and Victor Zhirmunsky, *Oral Epics of Central Asia* (1969) adlı esere bakılabilir.

sırasında münavebe ile kullanılır. Bu üç tarzın yarattığı sözel metinlerin ve onların dinleyici çevrelerinin farklı olduğu düşünülebilir¹⁰. Bu konuda elimde fazla bilgi olmasa da, böyle bir farklılığın olması mantığa aykırı görünmemektedir. Çünkü, incelediğimiz metinler özel dinleyici çevreleri için düzenlenmişlerdir; bu durumu, metinlerin bizatihi kendi tanıklıklarından biliyoruz. Biraz sonra bu hususlara değineceğim.

İki eserin dikkati çeken benzerlikleri, onların anlatım dilidir, demiştim. Bu dil, ne sadece manzum, ne de mensur (kara söz) tarzda düzenlenmiş bir anlatım dilidir. Her iki metinde, olayların tasvir edilmesi, karşılıklı konuşmaların verilmesi, karar anlarında söylenen sözler, gönderilen haberler, önemli durumlar ve kimi tarifler bu ikili anlatım dili (nesir-nazım karışımı) ile verilir; metinler bu şekilde inşa edilir. Geniş tasvirlerin hikâye ettiği sahneler, olaylar ve durumlar, metin kurgusunda mensur tarzda; kahramanların konuşmaları, karşılıklı soruşmaları, kimi zaman sohbetleri, karar anları ve tasvirleri, yargılar ve açıklamalar, haber göndermeler ve haber sormalar, hep manzum tarzda metinler içinde yer alır. Her iki metin, bu özellikleri ile de birbirine benzerdir. Benzerlik, anlatım tarzı açısından olduğu kadar, dinleyici açısından da dikkati çeker.

“Dede Korkut Kitabı” metinleri ile “Manghol-un Niuça Tobça’an “ metni, dinleyici çevresi açısından ele alındığında, öncelikle ‘kimler dinlesin’ diye yaratıldıklarına bakalım. Korkut Ata tarafından hikâye edilen Oğuz kavmi kahramanlarının hayat hikâyeleri, Han önünde kurulmuş meclislerde anlatılmaktadır. Bu hikâyeler, o meclislerde, “alp ozanlar tarafından çalıp söylensin, göğsü açık cömert erenler tarafından dinlensin” diye tanzim edilmiştir¹¹. Her bir hikâye, bir kahramanın hayatını, tarihinden önemli bir kesiti anlatır. Abidevi ikinci eserimiz de, önemli bir gün de, Kurultay sırasında Kağan’ın çevresinde toplanmış hanlara, beylere dinletilmek üzere hazırlanmış ve ifa edilmiş bir sözel tarih metnidir. Efsânevi bir kahramanın, Çingiz Kağan’ın hayatını ve geçmişini anlatan bir sözel tarihtir ve aynı zamanda onun bir destanı, bir anlatısıdır¹².

Türk ve Moğol kavimlerinin hayatında, zaman içinde bu iki eserin de, dinleyici çevresi genişlemiş, obadan obaya her biri benzer yolları izleyerek yayılmıştır. Sadece bu metinleri çalıp söyleyen, obaları dolaşan bir ozanlar mektebi oluşmuş

¹⁰ Bk. D. Yıldırım 1998b.

¹¹ “Dedem Korkut gelüben boy boyladı soy soyladı. Bu boy Delü Dumrulun olsun, menden sonra alp ozanlar söylesün, alını açık cömert erenle dinlesün didi”(Ergin 1994:184).

¹² “Büyük Kurultay toplandığı zaman, sıçan yılının [1240] yedinci ayında,..saray kurulmuşken yazılıp tamamlandı” (Temir 1995: 205).

olmalıdır. Tıpkı ünlü Kırgız destanı Manas'ı anlatan 'manasçılar' gibi¹³. Ebulgazi Bahadır Han, kendisinde 'Cengiz-nâme' adını taşıyan eserlerden 17 farklı nüsha bulunduğundan söz ediyor. Korkut Ata'nın anlatmaları ile ilgili olarak, Aybek ed-Devadarî ise, "Oğuz-nâme" adlı eserde yer alan bu hikâyeleri, o halkın akıllı ve bilge kişileri ezberleyip kopuz eşliğinde dinleyicilere çalıp söylerlermiş. Türklerin ve Moğolların mukaddes kitabı olarak aynı kişi tarafından Düret'üt -Ticân'da belirtilen "Ulu Han Ata Bitigi" adlı eserden de söz edilir. Aybek ed-Devadarî bu eserlerin çok kadim tarihleri anlattığından söz eder ve anlatılanların pek çoğunun 'şer'-i şerif'e uygun olmadığını belirtir¹⁴.

Aybek ed-Devadarî'nin bu metinlerde 'şeriat'e uygun düşmediğini ifade ettiği olaylar, Türklerin ve Moğolların gerçekten geçmişlerinde var olmuş olduğuna inandıkları olaylardır. Bunlar, mitolojik dönemlerin açıklamalarını gösterir, olağanüstü olayların tasvirleri biçiminde karşımıza çıkar. Bu tür unsurlar, hem sözünü ettiğimiz "Dede Korkut Kitabı" ve hem de "Manghol-un Niuça Tobça'an" metinlerinde mevcuttur¹⁵. Bunları kısmen burada göstermeye çalışacağım.

Korkut Ata'nın anlattığı metinlerde, hanlar ve beyler, yüzlerini göğe tutup ulu Tanrı'ya alkış kılıp dilek diledikleri zaman niyetleri gerçek olurmuş. Aynı durum, ikinci yazma metinde de vardır. Burada da, Tanrı katında, hanların ve beylerin duası yerine gelir¹⁶. Kadim Türk tarihinde 'Kün Tengri' en yüce tek Tanrı sıfatında görünür. Moğolların hayatında, en azından Çingiz Kağan çağında yegâne tapınılacak tanrı, 'Kün Tengri' dir. Çingiz Kağan, Merkitlerin elinden kurtulduktan sonra, Burhan-haldun dağı eteklerinde yumruklarıyla göğsünü döverek manzum bir dil ile yakarışını dile getirir. Sahne, bu sözlerden sonra metinde şöyle ifade edilir:

"Temucin bu sözlerle kemerini boynuna ve borkünü koluna asarak güneşe karşı döndü ve eliyle göğsüne vurarak güneşe karşı dokuz defa diz çöküp tövbe ve istiğfar etti" (Temir 1995: 41).

İlk metnimizde, sözel metinleri düzüp koşan ve onları kopuzu ile hanlara ve beylere anlatan Korkut Ata, Ulu Tanrı tarafından kendisine başıslanmış güçlere sahip bir kişidir. O, bilinmeyi ilham ile bilir, dediği olur bir 'keramet ıssı' kişidir.

¹³ Manas Destanı triologyasını anlatan destancılar ve destanlar için bk: *Manas Ansiklopedisi*. Bişkek, 2002, Kırgistan İlim basması, 2 cilt. ; ayrıca bk. Kalim Rakhmatulun 1942.

¹⁴ D.Yıldırım, "Kitab-ı Dedem Qorqud" metinleri hangi yaratıcılık ortamlarından geliyor", *Türkbilgi*, 2002/3: 130-171.

¹⁵ Aybek ed-Devadarî, Düret'üt-Ticân adlı eserinde olağanüstü bir yaratık olan Tepegöz adlı kahramanın maceralarından ve ölüm hikâyelerinden söz etmektedir. Moğol metninde ise, yenilmez pehlivanın trajik bir şekilde yenilgiyi kabul etmesi ve bu yüzden ölüme gidişi hikâyeye edilir.

¹⁶ B. Ögel'in *Türk Mitolojisi* (1989) adlı eseri bu konuda zengin malzeme içermektedir.

Şüphesiz, Korkut Ata, eski bir Türk kamı, yâni din adamıdır ve daha sonra islâmi bir boyaya boyanmış hüviyetiyle hikâyelerinde yer almıştır.

Benzer bir kimlik, ikinci metinde ‘Tebtinggeri’ ünvanı ile karşımıza çıkan kam Kokoçu’dur. O da, ulu Tanrı bağıışı olağanüstü güçler ile donanmış bir ‘qam’ hüviyetiyle karşımıza çıkmaktadır. Fakat, o, kahramanın, yâni Çingiz Kağan’ın karşısında bir iktidar gücü olmaya çalışan farklı bir kimlik sergiler. Korkut Ata hikâyelerinde, entrika kurucusu olarak baba oğul arasına han’a bağlı beylerin girdiği görülüyor. Oysa, ikinci metinde Tebtinggeri Kokoçu, kardeşler arasına nifak sokup onları birbirine düşürmeye çalışan bir entrikacı rolündedir.

Kokoçu’nun ölümü ve ölümünden sonra her tarafı sımsıkı kapatılmış bir çadırdan bir ışık seli halinde çıkıp gidişi olağanüstü bir olaydır. Olağanüstü olaylara, bu ikinci eserde, türeme efsâneleri de eklenebilir (Temir 1995:165-167).

Moğol kavimlerinin türemesini anlatan efsâne, metnin başında yer alır¹⁷. Bu efsânede yer alan böri (kurt) ve geyik’ten türeme Türk kavimleri ile ortak motiflerdir. Türk kavimlerinin türeme efsânelerinde geyik ve böri önemli bir yer tutar¹⁸. Köktürk Kağanlığı döneminde kurtbaşı tuğların kullanılması, kağanlık damgası olarak geyik sembolünün kullanılması bu ortaklığın kanıtlarıdır¹⁹. Moğolların ve Çingiz Kağan’ın ulu anası Alan-ho’a, yine çadırın tepesinden ışık içinde giren bir adam tarafından karnı okşanarak hamile bırakıldığını ve ardından kurt donuna girerek çadırdan çıkıp gittiğini anlatır. Bunu, inanmayanlara kanıtlar.

Benzer türden olağanüstü olaylar, Korkut Ata anlatmalarında da vardır. Kurt yüzü görme uğurlu sayılır ve hikâyelerde Salur Kazan evinin haberini kurttan sorar. Her iki metinde de geyik, sadece hanların ve beylerin av hayvanıdır. Kahramanlar arasında olağanüstü olaylar yaşamış olanlar vardır. ‘Tepegöz’ün dünyaya gelişi ve ortaya çıkardığı kişilik mitolojik bir olgudur. Onu öldüren kahraman Basat’ın beslenip büyütülmesini de, bir dişi aslan sağlamıştır. Deli Dumrul’un ölüm meleği ile savaşa tutuşması, araya Tanrı’nın konuşmalarının girmesi de, olağanüstü ve mitolojik bir olayı hikâyeye eder. Bamsı Beyrek hikâyesinde Deli Karçar ile Korkut Ata arasında cereyan eden mücadele, pek çok komik unsur içermesine karşılık, elin kuruması ve açılması gibi alkış ve kargışa bağlı gerçekleşen olağanüstü nitelikler de içerir. Korkut Ata, Deli Karçar’ın elinden Tanrı vergisi sahip olduğu olağanüstü güçleri kullanması ile kurtulur.

¹⁷ “Çinggis Hahan’ın cediti, ulu Tanrının takdiriyle yaratılmış bir boz kurt idi, eşi bir dişi geyik idi” (Temir 1995: 3).

¹⁸ Bu ortaklıklar, geniş ölçüde Bahaeddin Ögel’in çalışmalarında yer alır. Bk. Ögel 1989.

¹⁹ B. Ögel’in, *Türk Kültür Tarihine Giriş* (1991) adlı dokuz ciltlik eserinde, Türk ve Moğol kavimleri arasında pek çok müşterek unsur ele alınıp incelenmektedir. Aynı yazarın daha önce sözü edilen *Türk Mitolojisi* adlı eserinde de ortak unsurlara temas edilmekte; kadim zamanlardan itibaren bu konularda örneklere işaret edilmektedir.

İki abidevi metin arasında göze çarpan benzerlikler pek çoktur. Burada, sadece, metinlerin anlatımında ilk göze çarpan bir kaç ana unsura değinilmiştir. Türk ve Moğol kavimlerinin Avrasya üzerinde kurup inşa ettikleri medeniyetin ve bu medeniyete bağlı hayatın pek çok müşterek unsuru bu metinlerde karşımıza sıkça çıkmaktadır. Metinlerde anlatılan av sahneleri, savaş sahneleri, kahramanların savaş sahnelerine çıkış tasvirleri, sıkça geçen sıfat, benzetme, mecaz, mübalağa unsurları, her iki metin açısından önemli üslûp benzerlikleridir.

Atlar ve kahramanlar, sadakat ve dürüstlük hep aynı değerler içinde görülür. Her iki metinde kahramanları atları olmadan düşünmek imkânsız gibidir. Kahramanların ve toplumun hayat macerası bakımından at, her iki metinde de en vazgeçilmez varlık olarak görünüyor²⁰. Av hayvanı olarak, hanların ve beylerin hayatında kuşlar ve geyikler önemli yer tutar. Avlar, her iki metinde, hanların ve beylerin riyasetinde yapılır ve süreklilik biçiminde icra edilir. Hanların ve beylerin av hayvanı geyik ve geyik türleri olarak görünür. Geyik payı da, bu hayat içinde yer alır. Avlanılan hayvan başkasının avlanma sınırları içine girmişse, o alanı işgâl eden kişi, veya avı gören kişi pay isteyebilir²¹.

Düşman ülkenin zaferden sonra yağma edilmesi ve ganimetlerin pay edilmesi de ilginç bir benzerlik, hatta aynılık içinde karşımıza çıkar: “Dokuzlama” kuralı uygulanır²². Andalık kurumu her iki metinde de çok önemli bir işlev görür. Birbirleriyle kardeşlik andı içenler, ölesiye birbirlerine sadakat ile bağlanırlar²³.

Birinci eserde, Boz aygırlı Bamsı Beyrek, düğün yerine geldiğinde, hanları ve beyleri, andlarını sadık kalmadıklarından dolayı itham eder. Beyrek'in ölümünü gözleriyle görmedikleri halde, Beyrek'in ölmüş olduğuna inanmışlardır. Onlar, Beyrek'in ölüsünü dirisini aramak yerine Yalançoğlu Yartaçuk'a inanmayı tercih etmişler ve nişanlısının başkasıyla evlenmesine izin vermişlerdir. Oysa, ikinci metinde, kendisine rakip olan andası Camuha ile Çingiz Kağan arasındaki andalık, trajik sahnelerin yaşanmasına rağmen asla ihanet ile sonuçlanmayan bir biçimde sona erer. Camuha, andalık kardeşi Çingiz Kağan'a savaş sırasında bile yardım eder, onu korumaya, uyanık olmaya çağırır, haber gönderir. Böylece, kendi sonunu getirse bile, Camuha, ölümü pahasına andasından sadakatini esirgemez.

Metinler arasında göze çarpan bir başka benzerlik, kimi açıklamaların kahramanlar arasında soru ve cevap üzerine kurulu konuşmalar ile verilmesidir. Bu tür sahnelerde yer alan konuşmalar manzum anlatımdadır. Bunlardan biri, ilk

²⁰ Destanlarda atlar ve kahramanlar arasındaki ilişkiler için O. Ş. Gökyay'ın yayınladığı eserin incelemeler ve motifler ile ilgili açıklamalarına müracaat edilebilir. Bk. Gökyay 1973.

²¹ Geyik ve geyik payı konusunda bk. Gökyay, 1973:CCCX-CCCXII.

²² Dokuzlama pay çıkarma konusunda bk. Gökyay 1973: CCCIV-CCCVI.

²³ And ve andalık konusunda bk. Gökyay 1973: CCCVII-CCCX.

metinde Beyler Beyi Salur Kazan Han ile oğlu Uruz Han arasında av yerinde geçer. İkincisi ise, Çingiz Kağan ile, iktidar mücadelesine girişen Tayang Han ve Camuha arasında yapılacak savaş sahnesi öncesi karşımıza çıkar. Bu sahnede Tayang Han, Camuha'ya gördüğü kuvvet komutanlarını sorar; Camuha da, han'a uzaktan gördüğü komutanları tarif eder. Tayang Han, dinlediği her tariftten sonra, buldukları dağın yamacından bir kademe daha yukarı çıkma emri verir. Camuha, ondaki bu korkaklığı görüp, tariflerini daha korkutucu sıfatlar ile bezer ve en tepeye kadar Tayang Han'ın çekilmesine sebep olur. Bu arada andası Çingiz Kağan'a, karşısındakinin korkaklığına dair haber gönderir. Çingiz Kağan, bu sayede savaşı kazanır.

Yukarıda sözünü ettiğim tarifler veya Dede Korkut metinlerinde yer alan toz bulutlarından gelen düşmanın sayısını anlama, yeri dinleyerek gelen düşmanın sayılarını veya miktarını anlama gibi hususlar, aynı zamanda bir bilgi ve deneyim birikimi sonucudur. Bu sahneler, iki metin arasında ilginç bir anlatım benzerliği gibi görünmektedir. Her iki metinde karşılaşılan 'dokuzlama' pay çıkarma usulü de, bu ilginç benzerlikler arasında sayılabilir. Dolayısıyla, yukardan beri işaret etmeye çalıştığım diğer benzerliklerden ayrı olarak, burada, bu benzerlikleri yansıtacak pasajların bir kısmını örnek vermek istiyorum. Bunlardan ilki, Dede Korkut metinlerinde yer alan ve baba ve oğul arasında, av esnasında soru ve cevap şeklinde geçen bir konuşmadır. Av esnasında baba, oğluna savaş hüneri öğretmek isterken, tam o sırada, uzaktan bir toz bulutu kalktığı görülür. Soru ve cevap tarzında cereyan eden bu diyalog metinde şu sahne içinde yer alır:

“ ..Bakdılar gördiler altı bölük toz indi. Kimi aydur: Geyik tozıdır, kimi aydur: Yağı tozıdır. Kazan aydur: Geyik olsa bir ya iki bölük olur idi, bu gelen bilmiş olun yağıdır didi. Toz yarıldı; gün kibi ışıldı, deniz kibi yaykandı, meşe kibi karardı, on altı bin üzengülü kiçe börklü azgun dinlü kızgun dillü kâfir çıka geldi” (Ergin 1994: 157).

Düşmanın geldiği bu sahnede, baba ve oğul arasında geçen soru cevaplı konuşma şöyledir:

“ oğlı Uruz cılavısını çekdürdi bidevi atın oynatdı karşı geldi, aydur:

Berü gelgil ağam Kazan

Deniz kibi kabarup gelen nedür

Od kibi şılayup ılduz kibi parlayup gelen nedür

Ağız dilden biş kelime haber mana

azgun Kara başum kurban olsun babam sana

didi. Kazan aydur :

Berü gelgil arslanum oğul

Kara deniz kibi yaykanup gelen

DEDE KORKUT KİTABI VE MANGHOL-UN NİUÇA TOBÇA'AN

Kâfirün leşkeridür
Gün kibi şılayup gelen
Kâfirün başında ışığıdır
İlduz kibi parlayup gelen
Kâfirün cıdasıdır
Azgun dinlü yağı kâfirdür oğul

did. Oğlan aydur: Yağı diyü neye dirler? Kazan aydur: Oğul anun için yağı dirler ki biz anlara yetsevüz öldürürüz, anlar bize yetse öldürür didi. Uruz aydur: Baba içinde big yigitler öldürseler kan sorarlar mı da'vilerler mi? Kazan aydur: Oğul bin kâfir öldürsen kimse senden kan da'vilemez, amma dinlü kâfirdür.." (Ergin1994:157-158).

Kazan oğlunu tecrübesiz diye savaşa sokmak istemez, seyredip savaşmasını öğretilsin diye tepeye, pusuya çıkarır. Fakat, yiğit oğlu bir süre sonra babasının savaşına heves eder ve kırk yoldaşı ile, düşmana saldırır, sonunda tutsak düşer. Tabii, hikâyenin sonunda, Oğuz beyleri gelir ve düşman elinden Uruz'u kurtarırlar.

İkinci metinde, Camuha ile Tayanğ Han arasında geçen soru cevaplı konuşma, aynı zamanda, kahramanların savaş alanına girerken tariflerinin yapılmasını verir. Karşılıklı konuşmada Camuha'nın maksadı, korkak olduğunu görüp anladığı Tayanğ Han'ı konuşmaları ile iyice dehşete düşürüp eğlenmektir. Anlatıcı, savaş kahramanlarına dair tarifleri de bu konuşmaların içinde vermeyi uygun görmüştür. "Manghol-un Niuça Tobça'an" tercümesinden aldığım bu sahnenin örnek konuşma alıntıları aşağıdaki gibidir:

"Tayang Han, takip ederek gelen bu kuvvetleri görünce, ordusu ile birlikte Naimanlar tarafında bulunan Camuha'dan: 'Koyun sürüsünü ürküterek onları ağıla kadar kovalıyan kurt gibi saldıran bu adamlar kimlerdir?' diye sordu. Camuha cevabında şöyle dedi: 'Dostum Temucin'in, insan eti ile beslenen ve zencire bağlı dört köpeği vardı. Karakollarımızı kovalayıp gelen işte onlardır. Bu dört köpeğin:

Alınları bakırdır
Burunları minkaştir,
Dilleri zimba gibi,
Yürekleri demirdir,
Kamçıları kılıçtır!
Onlar çiğ etle beslenirler
Rüzgârla uçarlar
Savaş günlerinde
İnsan eti yerler
Hareket günleri için

İnsan eti biriktirirler!

Şimdi onlar zencirlerinden boşanmışlar ve zaptedilmez bir halde, tükürüklerini saçarak, neşe ile ileri fırlamışlardır. Bu dört köpeğin adlarını öğrenmek istersen, bunlar:

İkisi Cebe ile Hubilai,

İkisi de Celme ile Sube'tai

olmak üzere dört kişidir'. Tayang Han: 'Öyle ise biz bu kötü kimselerden biraz uzak duralım!' diye geriye gitti ve biraz yükselerek dağın eteğinde durdu" (Temir 1995:119-120).

Konuşma bu düzen içinde ilerler ve her sorunun ardından gelen cevap ve kahramanların tarifleri sonunda Tayang Han, dağın daha yükseğine çıkmaya teşebbüs eder. Son sahnede Camuha, artık onun çok korkak olduğunu iyice anlar ve son soruya da cevabını verdikten sonra, Camuha, Tayang Han ile birlikte Çingiz Kağan'a karşı savaşmaktan vazgeçer; onun yanından ayrılıp gider ve Çingiz Kağan'a bu durumu haber verir. Camuha'yı bu kararı vermeye mecbur eden son sahneler:

"Tayang Han tekrar: 'Onun arkasından gelen kimdir?' diye sorduğunda, Camuha, şunları söyledi:

Bu,

Ho'elun ananın

En küçük oğlu Otçigin'dir.

Ona tenbel derler,

Erken yatar,

Geç kalkar,

Fakat kitleden

Hiç geri kalmaz,

Savaş hattından

Arkada kalmaz!.

Bunu duyunca Tayang Han: Öyle ise dağın en son zirvesine çıkalım, dedi.

Camuha,Tayang Han'a bunları söyledikten sonra Naimanlardan ayrılıp: 'Dostuma söyleyin!' diyerek Çinggis Hahan'a şu haberi yolladı:

Tayang Han

Sözlerimle aklını oynatıp

Korkudan dağın tepesine çıktı.

Söz ile öldürülebilecek kadar korkup

Dağın tepesine çıktı. Dostum, dayan!

Onlar dağa tırmanıyorlar!

DEDE KORKUT KİTABI VE MANGHOL-UN NİUÇA TOBÇA'AN

Şimdi onlarda yeni bir cephe kurmak için cesaret kalmadı. Ben de onlardan ayrıldım” (Temir 1995:122-123).

Yukarıda belirtilen benzer sahneler, benzer tarif ve sunumlar ile yapılan açıklamalar, ortak bir hayatın yarattığı müşterek medeniyetin edebî yaratıcılığının birer açık yansımalarıdır. Türk ve Moğol kavimlerinin hayatında ‘dokuzlama’ yani beylere pay çıkarmanın da, aynı biçimde yer aldığı belirtilmiştir. Metinlerin her ikisinde bu durumu yansıtan tipik pasajlar aşağıda verildiği gibidir. Bunlardan ilki Korkut Ata anlatması metinlerde şu şekilde ifadesini bulur. Savaş ganimetleri pay edilirken şöyle söylenir:

“Kuşun ala kanını, kumaşun arusını, kızun gökçeğini, tokuzlama çırgap çuha hanlar hanı Bayındıra pençik çıkardılar” (Ergin1994: 152-153).

“Manghol-un Niuça Tobça'an” metinlerinde bu dokuzlama işlemi şöyle yer alır:

“Çinggis Hahan karlı dağdan indikten sonra Urahai şehrini muhasara etti ve ondan sonra da, Dormegai şehrine yürüdü. O zaman Burhan, Çinggis Hahan'ı karşılayarak onunla konuşmak istedi. Burhan bu mülakatı pek mükellef bir şekilde tertip etmek niyetiyle dokuzar adet altın Buda heykeli, altın ve gümüşten tabak ve kâseler, dokuzar adet erkek ve kız çocuk, dokuzar adet at ve deve, ve yine dokuz sayısını tamamlamak suretiyle başka birçok hediye olarak gelmişti. Çinggis Hahan onu kabul ederek, kapı gerisinde merasime başlamasına müsaade etti” (Temir 1995: 189).

Kahramanların gördüğü rüyalar ve bunların yorumları her iki metinde de yer almıştır. Bu yorumların isabeti, onları yorumlayanların da olağanüstü güç ve yetenek sahibi olduklarını göstermek için hikâyede yer almışlardır. Müşterek hayatın, müşterek medeniyetin bir parçası da bu rüya ve yorumlar denebilir. Burada hanların ve beylerin bir tür kamlık yeteneği taşıdıkları anlaşılıyor. Kaygılı rüya gören Salur Kazan Han'ın rüyasını yorumlayan kardeşi Kara Göne böyle bir beydir²⁴. Çingiz Kağan'a Horçı'nin anlattığı ve yorumladığı rüya, geleceğe ait bir yorumdur. Bu yoruma göre, Temucin, gelecekte ulusun hükümdarı olacaktır (Temir 1995: 55-56). Ve bu yorum sonunda gerçekleşir.

²⁴ “ Meger hanum ol gice kalın Oğuzun devleti, Bayındır Hanun güyegüsi Ulaş oğlu Salur Kazan kara kaygulu vâkı'a gördi. Sermürdi örü turdı, aydur: bilür misin karındaşum Kara Göne, düşümde ne görindi,kara kaygulu vâkı'a gördüm, yumruğumda talbınan şâhin, benüm kuşumı ölür gördüm, gökden ıldırım ağ ban ivüm üzerine şakır gördüm, düm kara pusarik ordumun üzerine tökilür gördüm, kuduz kurtlar ivümi dalar gördüm, kara deve ensemde karvar gördüm, kargu gibi kara saçum uzanur gördüm, uzanuban gözümü örter gördüm, bilegümden on parmağumı kanda gördüm, niçe kim bu düşi gördüm, şundan berü 'aklum ussum dire bilmen, hanum kardaş menüm bu düşümü yorgıl mana didi. Kara Göne aydur: Kara bulut didüğün senün devletündür, kar ile yağmur didüğün leşkeründür, saç kaygudur, kan karadur, kalanısın yora bilmen, Allah yorsun didi” (Ergin 1994: 99-100).

Türk ve Moğol kavimlerinin kadim hayatlarını ve medeniyetlerini yansıtan her iki abidevi eser arasında mevcut benzerlikler, benzer motifler, anlatım dilinde yer alan hikmetli kalıp sözler başlı başına ele alınıp incelenmesi gereken bir muhteşem hazinedir. Ben, burada, bunların sadece pek küçük bir kısmına değinmeye çalıştım. Bu yazının amacı, Türk ve Moğol kavimlerinin kadim medeniyetleri arasındaki müşterekliğe tanıklık eden bu iki abidevi eserin ihtiva ettiği muhteşem medeniyet hazinesine dikkatleri çekmektir. Sanırım, bu yönüyle, yazı amacına ulaşmış olmalıdır.

Kaynaklar

- BARTHOLD, V. V., (1989), *Türkistan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayını.
- CHALIAND, Gerard ,(2001), *Göçebe İmparatorluklar*, Moğolistan'dan Tuna'ya, İstanbul: Doğan Kitapçılık A.Ş. yayını.
- CHADWICK, Nora ve V. ZHIRMUNSKY, (1969), *Oral Epics of Central Asia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CLEAVES, Francis Woodman, (1982), *The Secret History of the Mongols*, Harvard University Press.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, (2003), *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Ankara: Akçağ yayınları.
- DOERFER, G., (1985), *Mongolo-Tungusica*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- EBU'L GÂZİ BAHADUR HAN, (1871), *Şecere-i Türk: Histoire des Mongols et des Tatares*, (ed., trans. P. I. Desmaisons) St. Petersburg, t. I.
-, (1874), *Şecere-i Türk: Histoire des Mongols et des Tatares*, (ed., trans. P. I. Desmaisons) St. Petersburg, t. II, (reprint, Amsterdam, 1970).
-, (1925), *Şecere-i Türk*, (çev. Rıza Nur). İstanbul.
-, (1970?), *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)*,Yayına hazırlayan: M. Ergin. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Dizisi.
- ERGIN, Muharrem, (1994), *Dede Korkut Kitabı. I*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayını.
- GÖKYAY, Orhan Ş., (1973), *Dedem Korkut Kitabı*, İstanbul: Kültür Müşterarlığı yayını.
- GUMILEV, L. N., (2002), *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, İstanbul: Selenge yayınları.
- HEISSIG, W., (1978), *Volk sucht seine Geschichte*, Munchen.
- Kitabı-Dede Qorqud Ensiklopedyası* (2000), Bakı: Yeni Neşirler Evi. II Cilt.
- KORKUT ATA, (1999), *Entsiklopedičeskii Sbornik na Kazakhskom i Russkom iazikakh*, (Bas redaktor: E. Nisanbaev). Almatı.
- Manas Ansiklopedisi*, (2002), Bişkek: Kırgistan İlim basması, 2 cild.

DEDE KORKUT KİTABI VE MANGHOL-UN NİUÇA TOBÇA'AN

- MILLER, R. A., (1996), *Languages and History*, Japanese, Korean and Altaic. Oslo.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1989), *Türk Mitolojisi, I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
-, (1991) *Türk Kültür Tarihine Giriş. I- IX*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayını.
- POPPE, N., (1957), *The Mongolian Monuments*, (trans. and ed. By John Richard Krueger). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
-, (1965), *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- RAKHMATULUN, Kalim, (1942), *Manaschylar*, Frunze. [On the manaschi of Kirghizia].
- RINTCHEN, B., (1960-1972), *Folklore Mongol*, 5 cilt. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- SHOOLBRAID, G.M.H., (1975), *The Oral Epic of Siberia and Central Asia*, Bloomington: Indiana University Publications.
- TEMİR, Ahmet, (1995), *Manghol-un Niuça Tobça'an [Moğolların Gizli Tarihi]*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayını.
- TOGAN, Zeki Veleli, (1946), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
-, (1972), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- YILDIRIM, Dursun, (1998a), "Tarih Yazımı ve Sözlü Ortam Kaynakları". *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları: 87-101.
-, (1998b), "Türk Kahramanlık Destanları". *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları: 149-157.
-, (2001), "Qam Böri oğlu Bamıs Börik [= Qam Böre oğlu Bamıs Börek] Boyunda Sorunlar ve Çözümlenmeler", *Türkbilig*, 2001/2: 129-167.
-, (2002) "Kitâb-ı Dedem Qorqud Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?", *Türkbilig*, 2002/3: 130-171.